‘VERSMADING DOOR DE VADER’ ALS MOGELIJKE OORZAAK VAN EEN LOUTER HYSTERISCHE DEPRESSIE?

Lieven Jonckheere

Vier types neurotische depressie

In eerste instantie lijkt Freud niet zoveel gezegd te hebben over neurotische depressies. In elk geval ligt hij niet meteen aan de basis van een of andere theorie over een of andere vorm van neurotische depressie. Nochtans lijkt bij nadere beschouwing in Freud zelf voldoende materiaal aanwezig, in allerlei hoekjes en kantjes van zijn werk weliswaar, om verschillende types van neurotische depressie theoretisch te onderscheiden.

Bij een eerste beschouwing valt het Freudiaanse materiaal over de depressies uiteen in twee grote categorieën, twee structuren: enerzijds de klassieke, psychiatrische depressie van de melancholie, die Freud, in navolging van de psychiatrie, psychotisch blijft noemen, en anderzijds een viertal types van neurotisch te noemen depressie.

Die neurotische depressies heeft men na Freud echter zeer reductionistisch benaderd, enkel vanuit het paradigma van de **dwangneurotische depressie** - met daarin het belang van de tegen zichzelf gekeerde agressie uit de ambivalentie tegenover de symbolische, dode vader. Daarbij verliest men dan wel uit het oog dat Freud, naast, of in de schaduw van die dwangneurotische depressie vanuit de vadermoordgedachten, nog toelaat van een drietal andere types van neurotische depressie te onderscheiden.

Bijvoorbeeld de zogenaamde **angstneurotische depressie**. Daarover heb ik het een tijd terug, in het postgraduaat, uitvoerig gehad. Van die angstneurotische depressie vinden we de theorie vooral bij de pre-analytische Freud, waar hij één bepaald symptoom van de angstneurose, de *Verstimmung,* of het slechte humeur, bestempelt als angstequivalent: depressief dus in plaats van angstig. Voor Freud is dit het gevolg van het onbevredigende van de genitaal-seksuele bevrediging, het reële van de seksualiteit dat niet volledig te symboliseren valt – via de fallus zouden wij vanuit Lacan zeggen.

Daarnaast, en daarover heb ik het toen ook even gehad, vinden we bij Freud ook de aanzet tot een **'melancholisch' te noemen depressie.** Dat is dus ook een depressie binnen de neurose, of eigenlijk aan de reële limiet van het hysterisch discours. Deze depressie manifesteert zich volgens Freuds laatste ervaringen op typische wijze in de eindfase van een analyse, vooral bij vrouwen. Dat is het deprimerende van de zogenaamde *Penisneid*. De theorie van Freud laat niet echt toe om het deprimerende van die penisnijd te begrijpen. Lacan misschien wel, met zijn theorie over de rouw om het verlies van de fallus op het einde van een analyse - een rouw die uiteindelijk mislukt, zoals bij de melancholie, en dus eindigt op een identificatie met de reële rest van het verloren object. In het geval van het einde van de analyse in de hysterie is dat de identificatie met het object (a) als de rest van het verloren object dat de symbolische fallus is. Dit is het soort fenomenen dat ondervraagd en gedocumenteerd zou moeten kunnen worden vanuit de Werkgroep Analytici. Misschien moet iemand inderdaad eens proberen iets te zeggen, vanuit die ervaringen van die Werkgroep analytici, over die ‘melancholische depressie op het einde van de hysterie.

Zuiver hysterische depressies?

Een vierde type van neurotische depressie wordt tenslotte gevormd door wat ikzelf bestempel als '**zuiver hysterische' depressies.** Met die benaming 'zuiver hysterische' depressie wil ik niet de puristische toer opgaan. Ik wil enkel de vraag lanceren of er misschien zoiets bestaat als een depressie die tot stand komt via een psychisch, onbewust, oedipaal of symbolisch mechanisme dat niet dat van de dwangneurose zou zijn. Waarbij we dan in de neurose, of binnen de structuur van het hysterisch discours, twee reële depressies, de 'melancholische' en de angstneurotische, kunnen stellen tegenover twee symbolische depressies, de dwangneurotische en de 'zuiver hysterische' depressie. Dus twee wijzen waarop het reële of het genot van het lichaam deprimerend kan werken, versus twee wijzen waarop het symbolische of de verhouding tot de betekenaar, en meer bepaald de betekenaar van de vader deprimerend kan werken.

Om te beginnen lijken we weinig theoretische aanknopingspunten te hebben voor die zuiver hysterische depressie, noch bij de pre-analytische Freud noch bij Lacan. We moeten die dan ook vooral klinisch benaderen, vanuit fragmenten van gevalsstudies van Freud. Verspreid doorheen Freuds psychoanalytische oeuvre lijken drie gevallen in aanmerking te kunnen komen.

Het meest bekende is dat van de duivelsbezetenheid van de zeventiende eeuwse schilder Haizmann - een geval dat Freud analyseerde in 1923, maar dat altijd, ook in Lacaniaanse middens, een strijdgeval gebleven is op het gebied van de diagnose: psychotische melancholie of een of andere vorm van hysterische depressie.

Mij lijken twee kleine, heel wat minder bekende Freudiaanse gevalletjes van depressie éénduidiger perspectieven te openen voor mijn nosologische gok van een 'zuiver hysterische' depressie.

Een eerste gevalletje besprak ik op de voorlaatste interkarteldag. Sommigen zullen zich herinneren dat ik het daar had over een depressieve schilder, weer een depressieve schilder – dit keer een romantische schilder in analyse bij de pionier van de psychoanalyse in Italië, Edouardo Weiss - een geval van Weiss dus, waarop Freud echter, bij wijze van controle, uitvoerig commentaar geeft, in een brief uit 1921. Ter herinnering, of om de nieuwsgierigheid wat te prikkelen (want ook op die interkarteldag was de opkomst niet bepaald overdonderend) vermeld ik hier nogmaals Freuds besluit uit dat geval, zijn verklaring voor de depressie van die schilder - niet alleen als klacht, of symptoom, waarmee hij in analyse kwam, maar ook als fenomeen binnen de overdracht, waar die depressie zich als het ware herhaalt. De paradoxale constellatie, zegt Freud daar, waarbij het subject de moeder laat vallen teneinde de vader te verbergen dat zij alles is en hij niets, deze oedipale constellatie komt veel vaker voor dan men zou verwachten. Freud suggereert hier dus dat in zijn analyse van Weiss' depressieve schilder een aanknopingspunt zou te vinden zijn voor een typisch mechanisme van wat ik een 'zuivere' hysterische depressie noem.

Versmading door de vader

Hier wil ik het nu hebben over een tweede gevalletje van hysterie, dit keer een gevalletje van een vrouw, in analyse bij Freud zelf. Hij vermeldt dat geval terloops in "Zwei Kinderlügen" (1913). Dat geval heeft meerdere interessante kanten, zoals altijd bij Freud.

Vooreerst ziet Freud de depressie tot stand komen binnen de analyse zelf; het betreft dus, net als bij Weiss, een geval van wat we, met een allusie op de bekende uitdrukking van Jacques-Alain Miller, een depressie *sous transfert* kunnen noemen, een depressie onder overdracht - die tezelfdertijd een depressie in de overdracht is. Het is inderdaad binnen de analyse zelf dat Freuds analysante plots begint te lijden aan een *schwerer Verstimmungszustand*, dus ernstig depressief wordt.

Achteraf realiseerde Freud zich dat dit gebeurd moest zijn op het moment dat hij, zonder dat te weten, zich door die vrouw ertoe had laten verleiden om in de voetsporen van haar oedipale vader te treden. Het punt waarop Freud die vader imiteert, de *einziger Zug*, de trek of meesterbetekenaar waarin hij in het onbewuste van zijn analysante met haar vader geïdentificeerd geraakt, dat is wat Freud de *Verschmähung* noemt.

Wat is nu die *Verschmähung*? In het Nederlands kunnen we dat in eerste instantie eenvoudigweg vertalen als 'versmading'. *Verschmähung* heeft verder ook nog de connotaties: met minachting afwijzen, verwerpen, niet willen aanvaarden, beneden zich achten - dat is dus de houding tegenover iets dat niet de moeite waard is, dat men beneden zijn waardigheid acht. Op een bepaald moment versmaadt Freud dus zijn patiënte, hij wijst haar af, verwerpt haar, minacht haar, acht haar niet de moeite waard - en dat net zoals voorheen reeds haar vader moet gedaan hebben. En als gevolg daarvan wordt ze ernstig depressief.

Vooraleer nu echter in de historische details te treden van die oorspronkelijke oedipale versmading van de dochter door de vader, én de klinische details van de ongelukkige herhaling daarvan door vadertje Freud, laat ik mij toch nog eerst even gaan in een kleine metapsychologische speculatie rond die 'versmading'.

Vanuit het voorzetsel *Ver* lijkt die *Verschmähung* immers meteen een plaats op te kunnen eisen naast al die andere Freudiaanse *Ver*-concepten zoals de *Ver-drängung, Ver-werfung, Ver-neinung, Ver-leugnung*, etc. U weet dat al die *Ver*-concepten eigenlijk etiologische concepten zijn, in die zin dat ze allemaal subjectieve keuzes zijn, of plaatsbepalingen van het subject tegenover het symbolische, of toch enkele sleutelbetekenaars zoals de vader, de fallus, etc. Ergens heb ik nu het gevoel of de hoop dat die 'versmading' of dat 'versmaad worden' - door de vader - wel eens te veralgemenen zou kunnen zijn als oedipale etiologie van een bepaalde 'zuiver' te noemen vorm van hysterische depressie.

Daarbij stellen zich dan wel twee belangrijke 'metapsychologische' of structurele vragen. Vooreerst de vraag door welke vader die dochter dan wel versmaad wordt: door de symbolische, de imaginaire of de reële vader. En aan de andere kant moeten we ons ook afvragen wat van die dochter nu juist door die vader versmaad wordt: is dat de betekenaar waardoor ze als subject gerepresenteerd wordt voor de Andere betekenaar die hij voor haar is, versmaadt hij dus haar verlangen? Of versmaadt hij het imaginaire van haar liefde voor hem? Of het reële van haar lichaam, haar seksuele genot?

Ter beantwoording van die structurele vragen wenden we ons tot Freuds geval. Wat is daarin vooreerst de *Entwicklungsgeschichte* van die deprimerende versmading van de dochter door de vader? Freud reconstrueerde die geschiedenis tijdens de analyse van de depressie die hij zelf had bewerkstelligd door zijn onbewuste herhaling van die versmading.

1. Het begin van de ontwikkelingsgeschiedenis van zijn analysante ziet Freud gedomineerd door een soort oerscène: een huisarts (als substituut van de vader) rotzooit wat met de kindermeid (als substituut van de moeder), en betaalt haar daarvoor ook nog betaalt. Analysante, die daarvan de verplichte getuige was, op de leeftijd van drie en een half jaar, kreeg achteraf ook altijd wat kleingeld, als zwijggeld, van haar kindermeid.

Die oedipale oerscène werd volgens Freud uiteindelijk afgesloten of afgedekt met een typisch prostitutiefantasme, dat Freud samenvat in de zin: "Geld krijgen van een man = Uw lichaam als vrouw geven". Of, naar het model van “Een kind wordt geslagen” - "Een vrouw wordt betaald... door mannen, door een reeks anoniem blijvende mannen". In dit basisfantasme maakt geld dus een seksuele verhouding mogelijk tussen de moeder en de verzameling der vaders.

2. Op zevenjarige leeftijd steekt dat tot dan toe onbewust gebleven prostitutiefantasme voor het eerst de neus

aan het venster. Op dat moment begint Freuds analysante immers geld van haar vader te eisen voor allerlei prullen. Hij geeft haar dat ook, maar het voor de rest overigens doodeerlijke kind geeft hem niet het wisselgeld terug. Op deze verdoken wijze stelt ze, althans in het scenario van haar fantasme, haar lichaam ter beschikking van de vader - haar lichaam voor zijn kleingeld.

3. De vader heeft dat echter zo niet begrepen, of hij heeft het maar al te goed begrepen. Hij reageert in elk geval furieus op wat hij interpreteert als 'oneerlijkheid'. Hij besluit zijn dochter dan ook een lesje te leren, en dat doet hij door haar te versmaden. Ik zal meteen tonen wat dat concreet betekent. Maar we kunnen in elk geval al stellen dat die versmading er in eerste instantie op neer komt dat de vader er zich op geen enkele manier toe leent om het spel van zijn dochter mee te spelen, hij wil dus niet meespelen in het scenario van haar fantasme. Met een allusie op Lacans notie van *traversée* van het fantasme, op het einde van een analyse, zou ik kunnen zeggen dat de vader op dat moment als het ware het fantasme van zijn dochter doorkruist. En in dit concrete geval doorkruist hij haar fantasme, versmaadt hij haar op twee wijzen.

Eerst en vooral slaat hij haar niet eigenhandig, alsof hij het beneden zijn waardigheid acht om een hand naar haar uit te steken. Ik kies hier bewust deze dubbelzinnige formulering, want inderdaad, in een bepaalde context, vallen slagen te interpreteren als een teken van liefde. Niet slaan kan bijgevolg ook geïnterpreteerd worden als een teken van superieure onverschilligheid. Ik verwijs hiervoor naar de tweede tijd in Freuds analyse van de ontwikkelingsgeschiedenis van het fantasme "Een kind wordt geslagen", namelijk "Ik word door mijn vader geslagen". Deze laatste zin wordt daar inderdaad, in een regressieve anale taal, het teken van de exclusieve liefde. Dus ook in dit geval hier: door zijn dochter niet eigenhandig te slaan versmaadt de vader haar lichaam, hij wijst het af, verwerpt het.

Maar er is ook nog een tweede, pijnlijker kant aan die versmading. Hij slaat haar niet zelf, maar laat dit over aan de moeder. Daarbij realiseert hij als het ware de Bijbelse formule van het masochistisch fantasme, althans volgens de grote kenner ter zake die Sacher-Masoch is: "God heeft hem gestraft en in de handen van een vrouw overgeleverd". In eerste instantie geeft die moeder haar 'rivale' er ook flink van langs. Als ze echter vaststelt dat haar dochter gespeend is van elk masochistisch genot, en helemaal buiten zichzelf geraakt van wanhoop, slaat ook die moeder zelf in paniek. Ze probeert zich nog wanhopig te verontschuldigen, haar dochter te troosten. Maar het is te laat.

4. In haar analyse terugblikkend op haar leven komt Freuds analysante tot het besef dat die versmading door de vader, en zijn substitutie door de moeder, de vader die haar niet slaat en de moeder die in zijn plaats slaat, dat dit gebeuren een beslissend *Wendepunkt* in haar leven moet zijn geweest, een *point of no return*, een definitief keerpunt. Ze realiseert zich dat er toen, op zevenjarige leeftijd, iets in haar is gebroken - iets dat ze haar *Mut* noemt - en wat wij zowel door 'moed' als 'gemoed' kunnen vertalen. Vanaf dat moment had ze inderdaad geen *courage* meer, geen energie, en was ze definitief zwaarmoedig, depressief gestemd geworden.

Deze fundamentele, eerste depressie van Freuds analysante doet meteen denken aan de *Urverstimmung* of oer-depressie, een begrip dat Karl Abraham later zou introduceren. Ik zal daarover onmiddellijk iets meer zeggen.

5. Maar eerst wil ik toch nog Freuds verhaal afronden met een blik op de aanleiding van de depressie die zijn analysante in de overdracht op hem doormaakte, de herhaling dus van die depressie binnen de overdracht. Of anders gezegd: hoe raakte Freud op een bepaald moment geïdentificeerd met haar oedipale vader, in de *einziger Zug*, de trek of meesterbetekenaar van 'versmading'.

Twee interventies van Freud, in hun intieme verwevenheid, lijken daarvoor verantwoordelijk. Vooreerst: als zijn analysante klaagt over geldgebrek, biedt Freud, grootmoedig en vaderlijk als altijd, aan om geld te lenen. Op dat moment heeft hij immers nog geen weet van de rol van dat geld in haar prostitutiefantasme. Zij weigert, als een voorbeeldige 'dochter', weliswaar met de belofte “een volgende keer” wel te aanvaarden - wat ze uiteindelijk niet zal doen. Tweede interventie van Freud: als zijn analysante hem, ondanks haar klachten over geldgebrek, grootmoedig en verliefd bloemen blijft aanbieden, vraagt Freud haar dit de volgende keer te laten: geen bloemen meer aub. De volgende keer komt ze dan ook binnen zonder bloemen, maar met een zware depressie.

In die twee fragmenten van haar overdracht, zij die eerst Freuds geld weigert en Freud die daarna haar bloemen weigert, lijkt inderdaad haar fantasme weer, voor een tweede keer, te komen boven drijven. Of eigenlijk zijn het dit keer de twee brokstukken van haar fundamenteel gebroken of doorkruist fantasme die als het ware in negatieve vorm komen bovendrijven: enerzijds het geld dat ze vroeger van haar eigen vader gestolen had en thans van Freud komend versmaadt; anderzijds de 'bloem' van haar vrouwelijkheid - als ik mij dit beeld mag veroorloven – door Freud versmaad zoals voorheen reeds door haar vader. Deze hysterisch gearrangeerde herhaling van die oedipale versmading door de vader doorkruist of breekt eens te meer haar fantasme, rijt weer de kloof in dat fantasme open. En als gevolg daarvan vloeit eens te meer de uit deze fantasmatische bron geputte *Mut* uit haar weg - dat is haar moed én haar stemming, haar moedige stemming.

Urverstimmung volgens Abraham

Zoals aangekondigd sta ik, ter afsluiting, nog even stil bij wat Abraham bestempelt als een *Urverstimmung* of oer-depressie. De vraag is immers of zijn oer-depressie misschien samenvalt met die eerste, fundamentele depressie die we zojuist aanduidden in een geval van hysterie bij Freud.

Iedereen kent Karl Abraham als de pionier op het gebied van de psychoanalytische theorie van de depressies, waarbij hij zelfs Freud op een aantal niet onbelangrijke punten heeft geanticipeerd. Tot op de dag van vandaag blijft hij trouwens een autoriteit op dat gebied en een permanente bron van zowel theoretische als klinische inspiratie. Het is nu niet de bedoeling om zijn vele bijdragen op dat gebied de revue te laten passeren, maar ik wend mij meteen tot zijn tweede grote tekst over de melancholie, "Die manisch-depressiven Zustände und die prägenitalen Organisationsstufen der Libido" (1923).

Daar verheft Abraham een vorm van infantiele oer-depressie tot het prototype van de later, meestal op rijpere leeftijd optredende melancholie. Die oer-depressie in de kindertijd zou het gevolg zijn van een ongelukkige samenloop van *Enttäuschungen* of ontgoochelingen, eerst van de kant van de moeder, en vervolgens ook van de kant van de vader. In de eerste narcistische tijd van wat een typisch scenario lijkt, beschouwt het kind zich immers als de exclusieve lieveling van zijn moeder. Maar op een bepaald moment wordt die betovering verbroken, vaak ingevolge de eigen agressie van het kind – Klein haalt inderdaad de mosterd bij Abraham. Op dat moment van agressie valt het kind dus uit de gratie van de moeder. Tijdens zijn val kan het zich dan tot de vader wenden, op opportunistische wijze – maar het vangt daar bot, het botst op een muur, alsof die vader zou zeggen: "Je kent me enkel als je mij nodig hebt; nu ken ik jou ook niet”. In Freuds termen kunnen wij stellen dat de vader op dat kritieke moment zijn kind versmaadt. Het gevolg is dan ook dat het kind letterlijk tussen de moederlijke wal en het vaderlijke schip valt. Volgens Abraham is het deze onverkwikkelijke situatie die zich vertaalt in een heuse oer-depressie, met gevoelens van hopeloosheid en volledige verlatenheid.

Ondanks alle fenomenologische gelijkenissen tussen Abrahams ontdekking en het fenomeen waarop ik in Freuds kliniek even de vinger heb gelegd, kunnen we toch ook niet blind blijven voor twee structurele

verschillen.

Vooreerst kent Abraham zijn vaderlijke versmading en oer-depressie een plaats toe in de etiologie of psychogenese van de melancholie, een melancholie die ook door hem, in de beste psychiatrische tradities, ondubbelzinnig langs de kant van de psychose wordt gesitueerd. Daarentegen lijdt de hysterie weinig twijfel in het zojuist besproken geval van Freud - een hysterie die weliswaar voor een groot stuk overwoekerd is geraakt door een aantal dwangneurotische trekken, vooral dan op financieel vlak, in de verhouding van die vrouw met haar prostitutiefantasme tot geld.

Vervolgens, en direct met het eerste verschil in verband staand, situeert Abraham zijn vaderlijke versmading en oer-depressie in een zeer vroege tijd, nog voor het Oedipuscomplex. Dit betekent meteen ook dat Abrahams oer-depressie voorafgaat aan de vorming van het fantasme. Dat fantasme mag immers beschouwd worden als de sluitsteen van het Oedipuscomplex, in de mate dat het een seksuele verhouding tussen de ouders installeert, een verhouding waarin ook het subject een bepaalde punctuele plaats of rol toebedeeld krijgt, als object, bijvoorbeeld als blik. Het lijkt nu inderdaad juist door die oer-depressie dat Abrahams psychotisch subject er niet in slaagt om tot een fantasme te komen, of toch niet tot een voldoende bevredigende neurotische constructie van het fantasme. Bij Freuds hysterica daarentegen beschouwde ik die eerste, fundamentele depressie als het gevolg van de traumatische *traversée* of doorkruising van het reeds geïnstalleerde oedipaal fantasme. Misschien kunnen we daaruit een voorlopige vuistregel afleiden: namelijk dat een eerste *traversée* of inbreuk op het neurotische fantasme kan geschieden ter gelegenheid van de frontale aanvaring van de reële ouders met dat fantasme, hun weigering dus om hun plaats in dat fantasme in te nemen. In het concrete geval van Freuds analysante was dit de weigering van de reële vader, met zijn versmading van het lichaam van zijn dochter.

Het lijkt de moeite om deze verschillen tussen de voorgeschiedenis van Abrahams melancholie en die van Freuds 'zuiver hysterische' depressie verder klinisch te exploreren.